

Carel Peeters

Lof van de combinatie

Essays en kronieken

De Harmonie

The imagination is the faculty which represents objects, not as they are in themselves, but as they are moulded by other thoughts and feelings, into an infinite variety of shapes and combinations.

William Hazlitt

Ars combinatoria

De collectie portretten van jonge mannen die de Italiaanse schilder Angelo Bronzino in de zestiende eeuw maakte is een vlootshow van arrogantie. Zo kan Baldassare Castiglione het in 1528 niet bedoeld hebben toen hij zijn boek over de opvoeding en ontwikkeling van de hoveling schreef. Daarin stond dat de hoveling ernaar moest streven een innemend iemand te zijn, met gevoel voor verhoudingen, gezond verstand, tact en matigheid. De jonge mannen van Bronzino matigen zich niet. Ze zetten nog net niet een martiale renaissance-elleboog op die ruimte voor ze moet maken. Ze staan kaarsrecht en kijken je koel aan. Maar hoe koel ook, wanneer je niet alleen naar de gezichten kijkt, maar de portretten in hun geheel in je opneemt, zie je dat ze een boek vasthouden, een bladzijde omslaan of een beeldje naast zich hebben staan van een zich badende Venus. Of zelfs zo'n beeldje van een Venus teder met twee handen koesteren, zoals Bronzino's *Portret van een jonge beeldhouwer* in het Louvre, voorheen een portret van de beeldhouwer Baccio Bandinelli genoemd (zie het omslag). De combinatie arrogantie en tederheid, van de hooghartige blik terwijl hij zoiets bescheidens als een boek of een beeldje

vasthoudt, is een sprekende uitdrukking van de spanning tussen macht en cultuur, tussen afstand en nabijheid in de bepalende kringen van de Renaissance. Er was een soort concurrentie tussen macht en cultuur. Het verlangen om ontwikkeld te zijn werd steeds begeleid door de noodzaak op de hoede te zijn voor tegenstrevers.

Voor het onderzoeken van zulke prikkelende combinaties is het vrijzinnige genre van het essay uitgevonden. Daarin heeft het denken niet alleen langs rationele weg plaats, maar ook middels onverwachte gedachtecoalities. Sensitiviteit, stijl, verlangen, filosofie en verbeelding zorgen voor nuances, verdieping, modificaties, relativering, verfijning en lucht, ruimte om associatief en precies te denken. Verschillende soorten kennis en gevoeligheden moeten ervoor gecombineerd worden. Beproefde, gelooid begrippen als macht, autonomie, rivaliteit, hypocrisie worden uit hun harnas getild, gemasseerd en minder mastodontisch gemaakt. De essayistische verbeelding maakt dat ideeën en inzichten een beetje los van de aarde raken. Een begrip, een zelfstandig naamwoord (het woord zegt het al) heeft zijn trots, maar voldoet nog beter met een modifierend bijvoeglijk naamwoord dat nuanceert, preciezer is en dichter bij de bedoeling komt.

De meeste begrippen en zelfstandige woorden beginnen te leven als ze minder in zichzelf opgesloten zijn. Ze worden lichtelijk poreus in combinatie met een toevoeging. De stugge stoïcijn is aardiger als hij zijn stoïcisme combineert met wat gebrek aan ernst: de geestige stoïcijn. Dat maakt hem tot een zeldzaam per-

sonage, iemand die je wel wilt leren kennen. De epicuriste maakt meer indruk als zij haar genietende leventje combineert met een paar uur vrijwilligerswerk per week (de empathische epicuriste).

De kunst van het combineren bewijst zijn dienst wanneer we iemand moeten karakteriseren die zich nog niet zo makkelijk laat kennen met de beschikbare woorden. Dan verdringen de woorden zich die denken het dichtst in de buurt te komen. Dat gaat beter wanneer ze met elkaar worden gecombineerd, zodat ze elkaar kunnen aanvullen, van scherpe randjes ontdoen, of die juist aanbrenge: moed is niets zonder een periodieke lafheid, openhartigheid is openhartiger met een beetje geheimzinnigheid. Een kroonluchter is interessanter wanneer hij enigszins tegenstrijdig een 'sobere kroonluchter' wordt genoemd. Je wilt onmiddellijk weten wat voor iemand zich daar onder thuis voelt.

In de dertiende eeuw bedacht de geleerde Spaanse franciscaan Ramon Llull (1232-1316) de 'ars combinatoria', de kunst van het combineren, een manier van denken waarmee hij in eerste instantie moslims en joden tot het christendom dacht te kunnen bekeren. Hij vond een systeem uit waarbij combinaties van woorden en begrippen bepaalde christelijke waarden aantrekkelijk maakten, het liefst eucumenische deugden, deugden waarin moslims, joden en christenen elkaar konden vinden, waar ze hetzelfde over dachten.

Tot de Europese filosofiegeschiedenis bracht de ars combinatoria het niet meteen. Dat gebeurde pas toen de Duitse filosoof en alleskunner Gottfried Wilhelm

Leibniz in de zeventiende eeuw Llulls ‘denkmachine’ als een ‘ars combinatoria’ bekendmaakte. Als twintigjarige schreef Leibniz in 1666 het proefschrift *Dissertatio de arte combinatoria* over het werk van Lull. Leibniz werd hogelijk door Lull geïntrigeerd, maar distantieerde zich vrijwel onmiddellijk van deze half religieuze, half logische denkwereld. Hij had inmiddels zelf de eerste stappen voor een wiskundige methodiek bedacht, waarvan de redeneringen veel minder afhankelijk waren van subjectieve interpretatie. Leibniz werd al vroeg, naast veel anders, een hard-boiled wiskundige.

Het was niet moeilijk om door het fenomeen Ramon Lull gegrepen te worden. Hij zou in zijn lange leven 250 boeken over uiteenlopende onderwerpen geschreven hebben, wat op hoge leeftijd in het jaar 1308 nog culmineerde in zijn belangrijkste werk: de *Ars generalis ultima*, ook wel bekend als *Ars brevis*. Hoe schijnbaar eenvoudig ook, Llulls ‘denkende machine’ staat aan het begin van de geschiedenis van de computer.

Het was niet Llulls bedoeling om speciaal iets uit te vinden dat behulpzaam zou zijn bij het denken in het algemeen. Hij wilde iets uitvinden waarmee hij kon aantonen dat de drie monotheïstische religies christendom, jodendom en islam dezelfde taal spraken en naar dezelfde waarheid zochten. Lull was de eerste die keek naar wat ze gemeen hadden, naar wat ze konden combineren. Hij was de eerste oecumeen, ook al wilde hij de joden en de islamieten ook wel degelijk graag bekeren. Het christendom zou de beste argumenten hebben.

Llulls 'machine' bestond uit drie op elkaar gelegde papieren of houten concentrische cirkels van aflopend formaat, in het midden bij elkaar gehouden door een knoop. De rand van elke cirkel was verdeeld in negen vakken. In de vakken van de grootste schijf stonden negen absolute ideeën die verondersteld worden in elke religie voor te komen en een goddelijke status hebben: Goedheid, Grootheid, Eeuwigheid, Macht, Wijsheid, Wil, Deugd, Waarheid en Glorie. In de tweede ring van negen vakken kwamen relatieve principes en vragen als Wanneer? Hoeveel? Waarom? Waar? In de ring van de derde schijf stonden predikaten als Verworvenheden (als snelheid), Eigenschappen (als moedig), Gradaties (als diepte), Omstandigheden (als armoede). Het draaien met de schijven zorgde ervoor dat de vakjes op een bijna oneindige manier verschillend ten opzichte van elkaar kwamen te staan. Met die veranderende combinaties kwamen steeds andere denkbeelden tevoorschijn, waarover nagedacht en gediscussieerd kon worden. Ideeën, dogma's, eigenschappen, gevoelens, deugden, ondeugden, vermogens, humeuren, houdingen, strevingen komen elkaar tegen, worden samengebracht, naast elkaar gezet, tegenover elkaar geplaatst, gecombineerd met 'eeuwige' ideeën als wijsheid, waarheid, goedheid en macht.

Het was een tot denken en combineren aanzettende 'machine'. Die brak met simplistische tweedelingen, met binaire tegenstellingen, zoals men nu zou zeggen. Hij toonde de rijkdom van het combineren aan, hij opende de wereld in de gedaante van nuances, van tegenstrijdigheden, van opposities, van gelijkenissen,

van complexiteit. Het opende de mogelijkheden van het denken, van de veelheid aan menselijke variatie, van combinaties die de verbeelding opwekken. De filosoof werd door de combinaties op ideeën gebracht, kon ermee werken, kreeg een idee van de reikwijdte van de menselijke geest. Zoals Jorge Luis Borges schreef: Lulls vinding was niet zozeer een denkmaschine, maar een 'literary and poetic device' ('Ramon Lull's Thinking Machine', 1937). Je kon 'rijkdom' gecombineerd zien worden met 'droefenis', 'egotisme' met 'arrogantie', 'creativiteit' met 'onbehagen'. Door de onverwachte combinaties gaf de machine vooral suggesties, nieuwe ideeën, vaak op een dialectische manier. Er kwamen thesen en antithesen tevoorschijn en daaruit ontstond iets nieuws. Geen dogma of principe was heilig of veilig.

Leibniz had de eerste opzet van zijn proefschrift al in 1660, als veertienjarige, geschreven. Bij de publicatie van de nieuwe versie in 1666 was hij al uit de manier van denken van Lull gegroeid en al volop bezig rationalist en wiskundige te worden. Hij wilde lid worden van de Royal Society in Londen en ging in Parijs rekenen en tellen bij Christiaan Huygens. Hij ging proposities, conflicten en argumenten in wiskundige formules vertalen en nam afstand van de platonisch/christelijke ideeën van Lull. De gewone taal van Lull was ongeschikt, te subjectief, niet exact genoeg, te vaak zorgend voor onbeslistheid of voor nieuwe conflicten. In wereldsheid deden Lull en Leibniz overigens niet voor elkaar onder. Leibniz verslingerde zich aan de weten-

schap en liet zich door vijf Duitse hoven tegelijk voor zijn filosofische en wetenschappelijke diensten betalen. De op Mallorca geboren Lull bereisde de wereld van Parijs tot diep in het Midden-Oosten in zijn hoedanigheid van theoloog, monnik en filosoof. Hij was voor Leibniz te veel een essayist avant la lettre.

De ars combinatoria is het metier van de essayist. Tot de logica van de kunst van het combineren behoort dat nooit gelijksoortige zaken worden gecombineerd. Twee identieke begrippen combineren heeft geen zin. Twee identieke stemmingen combineren is overbodig. Dat zou tautologisch zijn. Het is altijd iets anders dat om een combinatie vraagt. Het gaat niet om het religieus angehauchte ‘verbinden’, maar om combineren. Verbinden is in elkaar opgaan, aan elkaar gelijk worden, combineren is verschil laten ontstaan, iets toevoegen. Niet verbinden, maar combineren. Met het samenbrengen van twee verschillende dingen ontstaat een derde. Kennelijk is het niet precies genoeg om van iemand te zeggen dat hij bedroefd is, want bij nadere beschouwing blijkt het diep bedroefd te zijn, ontroostbaar. Zoekt men de nuance, dan is het zelden genoeg om iets met één woord te benoemen, het is meestal beter en wenselijk om een modificatie aan te brengen. Door te combineren wordt de werkelijkheid rijker, veelzijdiger, subtieler, kleurrijker, krijgt reliëf. Door te verbinden krijg je meer van hetzelfde.

Combineren is de manier om dieper door te dringen in de werkelijkheid, onder de oppervlakte te kijken. E. du Perron zegt over de hem verwante Franse schrijver Valery Larbaud dat hij met benijdenswaardige

lichtheid schrijft. Maar dat is hem toch niet precies genoeg, daar moet aan worden toegevoegd dat Larbaud daarnaast ook ‘zo diep weet te zijn’. Om die combinatie, licht en toch diep, daar gaat het hem om. In het essay over Adriaan Morriën in dit boek gaat het over de contrasten in zijn poëzie en proza. Die zorgen voor een intenser leven omdat het alledaagse dat hij wilde weergeven gewonnen moest worden op het pathetische. De vreugde moest gewonnen worden op de droefheid, de verzoening op de ontgoocheling. Het leidt bij Morriën tot vruchtbare combinaties als ‘intuïtieve verstandelijkheid en ‘overwogen roekeloosheid’. En hoe sterk worden Stendhals *Egotistische herinneringen* en *Het leven van Henry Brulard* niet als autobiografische geschriften juist omdat Stendhal eigenlijk een hekel had aan het schrijven over zichzelf, dat ge-ik en ge-mij nauwelijks te verdragen vond?

Het combineren maakt de werkelijkheid elastisch, flexibel, kneedbaar, soepel, minder mastodontisch. Niet dat daarmee alle harde, consistente woorden en begrippen als soliditeit, vastberadenheid, moed en rechtlijnigheid uit de gratie zijn. Ook de zogenaamde binaire tegenstellingen zijn, anders dan ooit het deconstructivisme wilde, niet overbodig. Ze hebben hun eigen trots: goed en slecht, vorm en inhoud, links en rechts, wit en zwart, held en schurk, vriend en vijand. De tegenstellingen zijn ook nodig voor het contrast. Maar ze krijgen bij het combineren een elastisch predikaat, of twee predikaten naast elkaar als één niet genoeg is. Ze zijn er om genuanceerd te worden. Het binaire zelfstandig naamwoord (‘vijand’, ‘schurk’) heeft